Region Gävleborg

BOKSTART GÄVLEBORG

- ett projekt med flera spår

Bokstart Gävleborg - ett projekt med flera spår
© Region Gävleborg, 2022
Omslagsfoto: Frida Wennerholm

Bokstart Gävleborg **2018-2020**

2015 fick Christine Wennerholm, som dåvarande biblioteksskonsulent på Region Gävleborg, i uppdrag att fundera över hur vi skulle kunna arbeta långsiktigt, strategiskt och hållbart med de minsta barnens språkutveckling i Gävleborg.

Ett regionalt språknätverk bildades 2016 och när tillfälle gavs att söka medel från Statens kulturråd till Bokstart kändes det naturligt att förbereda för en ansökan. En modell för detta arbete togs fram av det regionala språknätverket och Bokstart Gävleborg började ta form. Mycket har förändrats under tre år, mycket kunskap har tillförts. En lärdom är att projekt tar tid. Det är lätt att i all entusiasm tro att resultat ska uppnås omedelbart. Så är det inte.

Det är detta som vi tillsammans arbetat med mellan 2018-2020 i Bokstart. De erfarenheter vi gjort och de samarbeten som startats hoppas vi ska fortsätta.

Bokstart Gävleborg är i grunden ett demokratiprojekt med många spår och flera professioners samverkan. I länet finns det fortfarande ett regionalt språknätverk som alla arbetar med det minsta barnets hälsa och språkutveckling, men på olika sätt.

I denna skrift har några av det regionala språknätverkets medlemmar reflekterat över Bokstart, metoder och resultat. Sist men inte minst är ledningens stöd i ett så mångfacetterat projekt som Bokstart viktigt för en projektledare.

Med detta vill vi tacka alla som deltagit i projektet Bokstart Gävleborg. Projektet övergår nu från projekt till ordinarie verksamhet och kommer att fortsätta i många år.

Vi vill också tacka Statens Kulturråd som gett oss möjlighet att prova metoden Bokstart Gävleborg.

Ett stort tack till Det regionala språknätverket i Gävleborg:
Elisabeth Björklund, lektor emerita i didaktik, Högskolan Gävle
Annelie Lindeborg Ojamäe, barnbibliotekarie på Gävle stadsbibliotek
Kerstin Larsson, BHV-samordnare, Region Gävleborg
Anna Söderlund, BHV-samordnare Region Gävleborg
Elenor Noble, Kulturstrateg, Region Gävleborg
Rose-Marie Svensson, Logopedmottagningen Region Gävleborg

Små barns språk
- vuxnas ansvar

Av Tinne Wennerholm, projektledare Bokstart Gävleborg

Författaren Astrid Lindgren hade koll på orden liksom de barn som befolkar hennes berättelser. Många av deras kluriga meningar har blivit kända citat. Hon tar barnets parti och visar hur man slåss med ord, hur man avväpnar de vuxna genom sund logik.

> ”Lotta, du får inte prata när stora människor pratar, du får vänta tills de slutat. Håhå, sa, Lotta, det har jag nog försökt men det går inte. De slutar ju aldrig”
>
> ur Barnen på Bråkmakargatan, Astrid Lindgren

1 januari 2020 blev FN:s konvention om barnets rättigheter, lag även i Sverige. Detta är både en politisk markering och ett pedagogiskt verktyg som visar att barns rättigheter är prioriterat område. Förutom att alla barn har rätt till sitt eget bästa, ett namn, en nationalitet, en familj, mat för dagen och kärlek, kultur och lek, så har också varje barn rätt till sitt språk och att få säga sin mening.

Vi har lärt oss att det minsta barnets språk måste stimuleras på alla upptänkliga sätt. Europeiska studier av projekt visar att Family literacy eller familjelitteracitet, ett program som omfattar hela familjen, så gott som alltid har haft en positiv påverkan på barnets språkutveckling. I dessa program ger man stöd till barnets språk och råd till vuxna om hur de ska stimulera barnen språk. När vi talar om litteracitet menar vi inte enbart läskunnighet utan en större förståelse för den text vi läser. Begreppet innefattar också hela den kontext vi kommunicerar i.

Vuxna kan engagera sig i sitt barns språkutveckling på olika sätt. Faktorer som verkar ha särskilt stor betydelse är en positiv attityd till läsning, vårdnadshavares engagemang, regelbunden högläsning och tillgång till böcker och tidningar i hemmet.

I Bokstart samlas goda krafter för att hitta nya vägar och metoder för att nå föräldrar med budskapet om hur viktigt det är att ge sitt barn rim, ramsor och sagor som en god start i livet. Läslusten måste väckas! Kommer det framtida läsandet att vara lustfyllt och lätt så läser man mer och tvärtom.

Men, det handlar ju också om att läsning blir en gemensam upplevelse för föräldrar och barn, något att tala om när man sitter nära varandra och där samtalet liksom rytmiken i rim och ramsor stimulerar det lilla barnet. Du läser tillsammans med ditt barn och inte för barnet. I läsning och samtal utvecklar också barnen andra förmågor som t ex turtagning som, först pratar du och sedan pratar jag, hur metaforer, substantiv, adjektiv, verb ska användas i språket. Allt som gör att en människa i vuxen ålder kan föra ett samtal, diskutera med andra människor och framföra sin mening på ett levande och begripligt sätt.

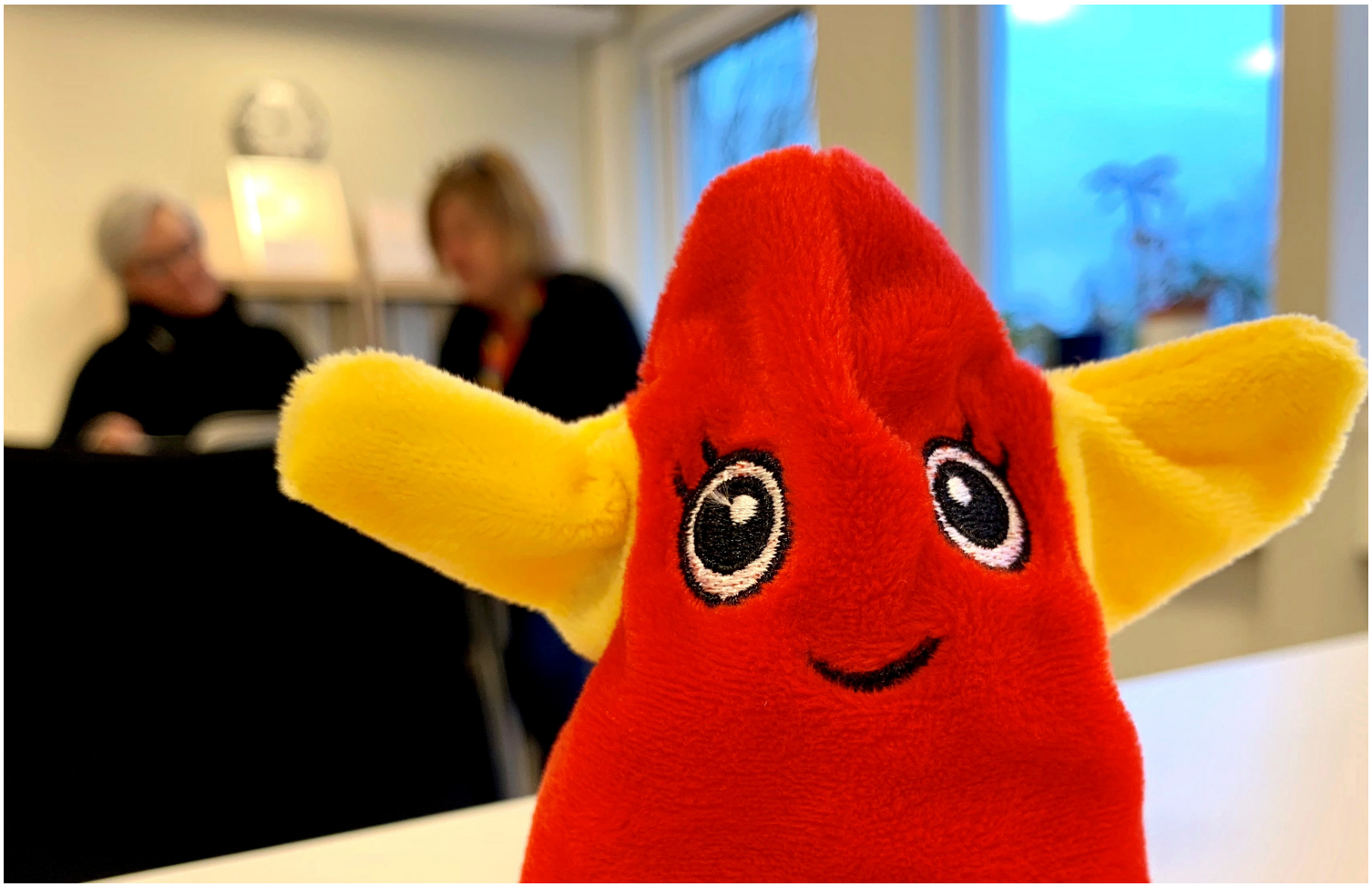

FOTO: Andrée Forsberg

Läskompisen Bella som delas ut tillsammans med Bokstartskassen.

> ”Tänk vilka ord de hittar på. ’Balja’ och ’träplugg’ och ’snöre’ och sån’t där som ingen människa kan begripa, var de får det ifrån. Men, ”spunk” som verkligen är ett bra ord det låter de helt enkelt bli att hitta på. Vilken tur att jag kom på det!
>
> Ur Pippi Långstrump i Söderhavet, Astrid Lindgren

Vårdnadshavare och pedagoger har en viktig uppgift som läsande förebilder. Antal böcker i olika format i hemmet har också betydelse. Att böcker finns som ett naturligt inslag i vardagen. Det gör att barnen kan välja en bok och på så vis visa den vuxne att hen vill läsa. Ur ett barnperspektiv blir det en viktig aspekt. Att själv kunna förmedla viljan att läsa, även om barnet ännu inte tillägnat sig ett språk.

Alla föräldrar är inte läsande eller bokvana personer av olika skäl. Att inte kunna läsa och skriva är för många skambelagt och döljs på många kreativa sätt. Då kan mötet med bokstartaren hjälpa dessa föräldrar att hitta andra sätt att språkträna och skapa läslust för sitt barn. Exempelvis att genom att samtala om bilderna i boken.

Flera regioner och kommuner har tagit ett större grepp om frågan om Barnets första bok, Bokgåvan eller vad man väljer att kalla det. Ofta i samverkan mellan olika professioner som logopeder, bibliotekarier, förskola, öppna förskolan och BVC. Dessa professioner har med sina olika kompetenser, just i detta sammanhang, ett gemensamt professionellt objekt – det lilla barnet. De jobbar alla mot samma mål d v s att stödja småbarnsföräldrar i deras språk- och språkutvecklande roll gentemot sina barn.

Under tre år har Gävleborg tillsammans med flera regioner i Sverige haft förmånen att arbeta med Bokstart, ett projekt initierat av Statens Kulturråd. Nu är det dags att knyta samman säcken. I denna rapport får vi ta del av reflektioner från det regionala språknätverket och andra aktörer inom projektet.

Man kan aldrig börja **med böcker för tidigt**

Intervjuer genomförda av Ulla Nyberg, verksamhetsutvecklare Region Gävleborg och Elisabeth Björklund, lektor emerita i didaktik, Högskolan Gävle. Sammanställt av Tinne Wennerholm Projektledare Bokstart Gävleborg

2017 informerades alla bibliotekschefer i Gävleborg om Bokstart, ett projekt som Statens kulturråd initierade. De flesta kommuner ville delta på något sätt och en ansökan till Statens Kulturråd från Region Gävleborg om projektmedel skickades in. Medel beviljades och blivande bokstartare började förberedas inför projektstarten 2018.

Bokstartarens uppdrag i Bokstart Gävleborg är att träffa familjen på BVC och familjecentral när barnet är sex månader och har varit på läkarbesök. Bokstartsträffen ingår i BVC-besöket. Under träffen ska bokstartare förmedla, så frön och uppmuntra till att föräldrarna aktivt ska ta del i sitt barns språkutveckling genom att tala med barnet och prat-läsa-berätta högt. En uppmuntran till biblioteksbesök genom en inbjudan till föräldraträff ingår.

FOTO: Anna Sällberg

Läskompisen Bella.

Från början stod det klart att Bokstarts grundmetod, att göra hembesök hos familjer med små barn inte var ett alternativ i Gävleborg. Inte heller skulle alla kommuner kunna använda samma metod för att genomföra uppdraget. Blivande bokstartare uppmanades att i samverkan med BVC och familjecentral hitta sitt eget sätt att bokstarta på med den metod som skulle passa den egna kommunen bäst. En sak skulle dock vara gemensam; samtalet, mötet med familjen och överlämnande av en bokstartskasse.

Ett regionsövergripande arbete där några av bokstartarna deltog inför start 2018 resulterade i ett gemensamt bokstartsmanus för att ha något att utgå ifrån. I dessa diskussioner tog även läskompisen Bella form.

Uppdraget som Bokstartare är inget enkelt uppdrag. Hur gör man för att på bästa sätt få fram sitt budskap i ett samtal med nyblivna föräldrar som har bröstmjölk i huvudet, sovit dåligt och är helt uppslukade av amning och vaccinationer?

Vad tänker länets bokstartare om sitt uppdrag, om träffar med vårdnadshavare och bebisar, om att upprepa sitt budskap gång på gång? Blir det tråkigt?

För att få svar så har Regionbibliotek Gävleborg samtalat med sju bokstartare i länet och lyssnat efter den röda tråden i deras tankar. Det har varit otroligt roligt att lyssna till hur bokstartandet gått

Bokstartsmaterial

till rent praktiskt, vilka hinder som uppstått och hur framtiden skulle kunna se ut.

Alla återkommer till glädjen om hur roligt och tillfredställande arbetet är. Familjerna hälsar och säger ”Åh, hej det var dej vi träffade på BVC”.

Det är också roligt att bli igenkänd när familjen, efter bokstartsträffen dyker upp på biblioteket.

> ”Ibland är jag euforisk efter vi har haft ett samtal
>
> citat ur ett Bokstartarsamtal

Några bokstartare berättar om känslofyllda och utlämnande samtal. Samtalet kan handla om att vårdnadshavaren inte själv läst som barn men ser nu en möjlighet att peppa sina egna barn.

Varje besök är en urladdning, som en bokstartare uttrycker det.

> ”Tänk att få vara med och påverka
>
> citat ur ett Bokstartarsamtal

De flesta bokstartare i Gävleborg är bibliotekarier med lång erfarenhet av att arbeta med barn och unga på ett folkbibliotek. Men, utbildningen i biblioteks -och informationsvetenskap ger i sig ingen kunskap om hur man kan arbeta med de minsta barnen och deras vårdnadshavare i en läsfrämjande bibliotekskontext.

Några av länets bokstartare har från början blivit tilldelade uppgiften att bokstarta av sin chef. För andra är uppgiften självklar som bibliotekets barnbibliotekarie. En bokstartare säger att det var nervöst i början. Utan formell kompetens att arbeta med de minsta barnen och ingen erfarenhet genom egna barn, var det svårt att ha föräldragrupper med de minsta barnen på biblioteket. Aktiviteter på biblioteket riktar sig ju mest till äldre barn i skolan.

Slutsatsen blir att det informella lärandet, det vill säga de kunskaper som bokstartaren förvärvat själv på olika sätt, blir viktigt. Sättet att få ytterligare kompetens om arbetet med family literacy om man inte fått kunskapen i en formell utbildning, varierar.

Några bokstartare har även andra universitets-studier än biblioteks -och informationsvetenskap eller har varit yrkesverksamma som barnskötare, undersköterska och pedagog. Det finns också ett informellt kunnande genom egna barn.

> ”Jag kunde snabbt förankra Bokstart i mitt eget kunnande på grund av min bakgrund
>
> säger en bokstartare.

En annan har haft babybokprat på Öppna förskolan och fått erfarenhet genom det.

Bokstart kunskapsdagar och nyttiga bokstarts-träffar som arrangerats har varit välbesökta och givande. Att träffa andra, byta erfarenheter men också få också tips på litteratur för vidare fortbildning, är inspirerande.

> ”Kunskapsdagarna lägger sig nog i medvetandet

citat ur ett Bokstartarsamtal

Bokstart Gävleborg har hittills genomfört fem kunskapsdagar med kompetenta föreläsare inom de områden som förenar oss kring de minsta barnen. Ett av kunskapsdagarnas mål har varit att alla deltagare, oavsett profession ska få någon kunskap med sig från dagen.

FOTO: Tinne Wennerholm

Bokstart på Andersbergs bibliotek/familjecentral

Förberedelser inför Bokstartsmöte

Det krävs stor kunskap och flexibilitet i bokstartandet men förberedelserna inför själva bokstartsmötet ser ganska lika ut för alla bokstartare som vi samtalat med.

BVC och familjecentral förbereder genom att boka in möten och beställa tolk, om det behövs. Det kan vara svårt att få till organisationen när det gäller besöken på BVC. En bokstartare poängterar att det är lätt att förstå de BVC som tycker att det kan vara jobbigt att planera på ett speciellt sätt för att synkronisera med bokstartarens besök. BVC ska ju boka in endast sexmånaders bebisar den förmiddagen som bokstartaren kommer.

Men, samtliga intervjuade bokstartare säger att samverkan med BVC har fungerat bra.

En bokstartare har kontoret i en dragväska med material som dukas upp på BVC eller familjecentral, ibland i eget rum eller i en avskild hörna i väntrummet. Det kan t ex vara på ett litet bord så att det blir en närhet till familjen. Bordet eller rummet piffas till med gosedjur och böcker. Bokstartskassen som vårdnadshavaren får ta med sig hem, packas i förväg. Den innehåller en bokgåva, Statens kulturråds informationsblad om de minsta barnens språk och läskompisarna Bella och Pärra. Den kan också innehålla något mer som biblioteket själv beslutar om. Är det rörigt när många syskon är med så behövs också en syskonbok, kanske en liten Pixibok.

Men hur väljer bokstartaren metod inför bokstartsmötet och varför?

Efter läkarbesöket, följer BVC-sköterskan ofta med familjen till bokstartaren och lämnar över för att familjen ska känna sig trygg.

Bokstartaren presenterar sig och förklarar vad Bokstart är och att alla familjer har ett bokstartsmöte. Ingen familj ska känna sig utpekad. Budskapet till familjen är att barnet behöver ett bra språk och att träna på detta inte kan starta tidigt nog. Hela familjen, även syskon och andra anhöriga, kan genom att kommunicera med och läsa högt för det lilla barnet bidra till barnets språkutveckling, Det är viktigt med läsande förebilder hemmet och samtal med barnet kan utgå från boken. Böcker kan finnas hemma jämt och det ska vara kravlöst att läsa. Små barn har ju inte själva möjligheten att säga att det vill träna sitt språk och måste därmed få hjälp att sätta ord på världen.

> ”Jag anpassar mitt bokstartande efter familjens behov”

Citat ur ett Bokstartarsamtal

Varje bokstartsmöte är unikt. Familjen har 30 minuter avsatt men föräldrar och barn kan vara hungriga och trötta och då får mötet anpassas efter det. Några vill prata länge och har många

FOTO: Cajsa Blank

Det går inte att ta miste på intresset för boken. Bokstartaren har lockat hela familjen in i boken.

frågor och andra är stressade. Det gäller att ta det som det kommer, menar en av bokstartarna.

En bokstartare har med utgångspunkt från det gemensamma materialet sammanställt ett laminerat häfte med stödord som hjälp och gör på så sätt materialet till sitt eget. I början följdes manuset men nu anpassas det efter vad familjen behöver. Nu är det viktigt att familjen ska ha en positiv känsla efter bokstartsmötet. En bokstartare säger att det skulle vara intressant att bli filmad i sitt bokstartande för att kunna lära sig mer om sitt eget bemötande av familjen.

> ”Jag gör som jag är mest bekväm med och talar om sådant som är upplockat från kunskapsdagar. I början var jag mer koncentrerad på vad jag skulle säga
>
> citat ur ett Bokstartarsamtal

Ibland är barnet ledset efter att ha varit hos doktorn och ibland måste barnet ammas vilket är förståeligt. Det är viktigt att snabbt få kontakt med barnet och boken är ofta en ”ice-breaker”.

Barnen blir intresserade på en gång. Det är också ett sätt att nå föräldrarna. Genom att läsa för barnet visar det vårdnadshavarna att barnet är intresserat av boken och kanske lockar det till att pröva att läsa hemma sedan. En bokstartarfavorit är Lilla pussboken av Kenneth Andersson. Barnet pussar djuren på bokens sidor för att till slut pussa på sin spegelbild på sista sidan.

> ”Föräldrarna är intresserade när barnet är intresserat
>
> citat ur ett bokstartarsamtal

Det är viktigt att följa barnet i läsningen, säger en bokstartare. Hur vill barnet att jag läser? Det måste vara en positiv upplevelse. Man kan läsa för sitt barn på olika sätt och det finns många knep för att få barnet att lyssna. Bokstartaren förklarar skillnaden mellan pekbok och bilderbok. Pekboken har ofta bilder på föremål eller beskriver vardagliga ting som det kan pratas kring. Det blir en form av ”pratläsning”. Tacksamt om det är en bok på det egna modersmålet. Då stärks barnets språk och samspelet med familjen.

I slutet av bokstartsträffen läser en bokstartare alltid Binta dansar av Eva Susso för det lilla barnet. Här används många ljud och stor mimik och det går lätt att engagera barnet. Det är att förhålla sig till boken på ett livfullt sätt, menar bokstartaren. Boksstartsmötet kan sluta på olika sätt varje gång. Det är viktigt att föräldrarna går från mötet med en positiv känsla och det verkar som om det lyckas i de flesta fall.

Många föräldrar med annat modersmål än svenska tycker att svenska ska läras i första hand och då kan bokstartaren berätta att det också är viktigt att stötta modersmålet. Det händer att familjen sedan kommer till biblioteket och lånar böcker på modersmålet.

Ibland behövs tolk och då bokar BVC en telefontolk. Det är svårt i början att arbeta tillsammans med tolk och det blir ett annat samtal än om det talas enbart svenska då det blir mer avslappnat. Ett önskemål är att det borde vara generösare med tid de gånger det ska tolkas.

Som bokstartare är det viktigt att vara flexibel och att lägga sig på en nivå som passar familjen. Ingen ska känna sig underlägsen och knäppt på näsan. I de flesta fall är familjen positiv men fungerar det inte så kan en bok ges till barnet i vagnen. Ett frö kanske sås i alla fall.

Bokstartskassen som överlämnas är en gåva men det finns familjer som inte tror att man kan få något gratis och blir glatt överraskade. Någon har trott att kassen kostar pengar eller att den ska lämnas tillbaka till biblioteket.

Bokstartaren bjuder också in till biblioteksbesök. Många vet inte så mycket om biblioteket och är rädda för att gå dit. Barnet kanske skriker eller river i böckerna. Bokstartaren får förklara att det inte är så farligt och att biblioteket räknar med att en bok kan gå sönder. Ändå är det är svårt att få till Bokstartsmöte 2 som ska ske fysiskt på biblioteket. En kommun som lyckats bra med det säger att det var trögt i början, men sista gången var det många. En annan kommun har slutat bjuda in till besök två. Skulle det fungera att skicka ett brev hem till familjen efter ett par månader? Ett annat sätt är att be om tillåtelse att skicka ett SMS och påminna om biblioteksbesöket.

FOTO: Cajsa Blank

Mötet mellan barn och bok samt mellan barn och bokstartaren. Ett fint exempel på hur boken bjuder in till interaktion.

Det minsta professionella objektet – det lilla barnet

Bokstart är ett projekt där samverkan mellan olika professioner ses som särskilt viktigt. Inte minst när det gäller de kunskapsdagar som projektet arrangerar. Alla som arbetar med det lilla barnets språk är välkomna. Kunskapsdagarna har varit välbesökta med deltagare från BVC, Bibliotek, förskola och logopedi.

BVC och familjecentral är dialogpartnern från när barnet föds samverkan finns även med öppna förskolan. Ett bibliotek har sagostunder på familjecentralen varje vecka. Detta sker inte inom Bokstart men visar att samverkan är aktiv. I en kommun ses man på familjecentralen för en andra bokstartsträff tillsammans med BVC-sköterska. Det brukar komma ganska många. Ett klockrent samarbete är när familjecentralen hör av sig innan när de vet att det kommer att vara tolk med på bokstartsmötet, ser till att finns ett bra ställe att duka upp sitt bokstartsmaterial på och att de tycker att det är viktigt.

> ”Det är viktigt att familjecentralen finns med och tycker att det är viktigt med Bokstart
>
> citat ur ett Bokstartarsamtal

Språknätverk finns i flera kommuner. Dessa kan bestå av representanter från förskola, öppna förskolan, olika pedagoger och BVC. Ett av språknätverken som vill stärka yrkesverksamma vuxna träffas och diskuterar ämnen som kommit upp i Bokstarts kunskapsdagar.

Utveckling - hur skulle en fördjupning av bokstartsuppdraget kunna ske?

Projektet Bokstart Gävleborg avslutas 30 september 2021. Vilka tankar finns hos bokstartarna om projektets fortsättning?

Vi är just nu inne i en Covid-19 pamdemi och flera kommuner har pausat sitt bokstartande. Men, det finns en förhoppning om att Region Gävleborg ska fortsätta att ordna kunskapsdagar. De är viktiga för att träffa andra och få påfyllning av kunskap. En bokstartare påpekar att det har varit särskilt bra att träffa förskolepersonal.

Det som upplevs som svårt med Bokstart är tidsaspekten. Bokstart borde vara en självklar del av en barnbibliotekarietjänst, menar en bokstartare. En viss procent av bibliotekarietjänsten skulle avsättas för Bokstart. Det borde också finnas utrymme att testa nytt, till exempel att få prova på att göra hembesök, men då bör två personer arbeta tillsammans.

På en av kunskapsdagarna föreläste Elina Garp och Erika Lundvall, Västerås Stadsbibliotek om ett projekt, Babybabbel på bibblan. En bokstartare tycker att detta skulle vara intressant att arbeta med som vidareutveckling av Bokstart Gävleborg.

Har Bokstart satt spår på biblioteken i länet?

Bokstart har satt spår på flera av länets bibliotek. Fler familjer besöker biblioteket efter Bokstart men detta har mattats av under Covid-19-pandemin.

Men, främst gäller det bibliotek som arbetar med eller funderar på en omgestaltning av biblioteksrummet. Vid planering uppmärksammas de minsta barnen och deras föräldrar. Ett bibliotek kommer att ha ett eget ”barnplan” på bibblan. Vi har lyssnat på föräldrar och försöker anpassa bibliotekets barnavdelning till våra krypande låntagare, säger en bokstartare. Mjuka mattor att krypa på, spännande saker på en lägre nivå i lokalen, boktråg för bilderböcker så att den faktiska målgruppen når dem är viktigt.

Ett par bibliotek har fått en större kontakt med förskolan och hjälpt till med att starta kapprumsbibliotek som är ett samarbete med komunbiblioteket som handlar om att tillhandahålla påsar med böcker i förskolans kapprum. Dessa kan lätt lånas hem och bytas ut efter behov. Förskolan har också hört av sig för att få komma innan öppettid.

Vad står det i biblioteksplanen om de minsta barnen på biblioteket?

I alla länets biblioteksplaner är barn och unga prioriterade grupper. De minsta barnen är prioriterade i en kommun men för övrigt finns inga skrivningar om de allra minsta barnens och deras vårdnadshavare i länets nuvarande biblioteksplaner.

Alla intervjuer med bokstartare har genomförts digitalt och svaren har sammanställts utan att fokusera på någon speciell kommun. Det har varit otroligt intressant att ta del av tankar omkring bokstartandet som metod och om det lilla barnets språkutveckling. Kunniga barnbibliotekarier har delat med sig generöst. Stort tack!

Barnhälsovården – **en viktig spindel i Bokstartsnätet**

Barnhälsovården är en viktig del i Bokstart Gävleborg och är också en del i den regionala biblioteksverksamhetens Bokstartansökan till Statens kulturråd.

I Gävleborg har biblioteken samverkat med BHV under många år och känns som en självklar samverkanspart i Bokstart Gävleborg. Numera ingår även familjecentralerna i samverkan.

Under flyktingvågen 2015 delade BVC ut boken Knacka på av Anna Clara Tidholm till flyktingar i länet. Detta skedde med extra medel från politiken i projektet Knacka på och välkommen till Gävleborg.

BVC har i över 20 år delat ut Region Gävleborgs gåvokort, som berättigar barnet en bokgåva som kan hämtas på ortens bibliotek. Det nuvarande kortet är skapat av författaren och konstnären Viveka Sjögren från Delsbo.

Bokgåvan är viktig eftersom det kanske är den enda bok som barnet kommer att äga. Numera delas Anna Clara Tidholms fina bok Knacka på ut till de flesta men det finns även ett par andra böcker att välja på.

På BVC och familjecentralen finns också annan information som t ex att familjen kan hämta ett språkpaket med material på något av de svenska nationella minoritetsspråken, jiddish meänkieli, finska, romani chib och samiska på ortens bibliotek. Region Gävleborg har tagit fram dessa språkpaket för att uppmuntra till högläsning för de minsta barnen i de familjer som talar något av de nationella minoritetsspråken.

Läsfrämjande BVC och familjecentraler

På flera familjecentraler i länet finns originalbilder från kända bilderböcker som offentlig konst. Detta sker i samverkan med den regionala konstverksamheten. När en ny eller omgestaltad familjecentral i Gävleborg invigs presenteras en ny bilderbok tillsammans med författare, vernissage och fika. Projektet heter Se en bok och har pågått i flera år. Kopplat till Se en bok! Finns en folder med högläsningstips.

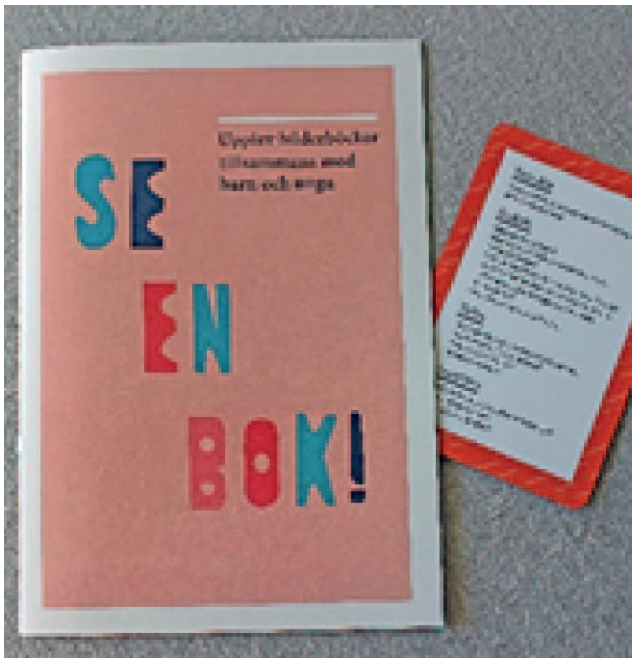

FOTO: Margaretha Jonsson

Kultur Gävleborgs material för ”Se en bok”.

BILD: Viveka Sjögren

Region Gävleborgs gåvokort

Ett fint exempel på läsfrämjande BVC är väntrummet på BVC i Delsbo kommun. Böckerna fattats under covid-19-pandemin men hoppas kunna sättas upp snart igen.

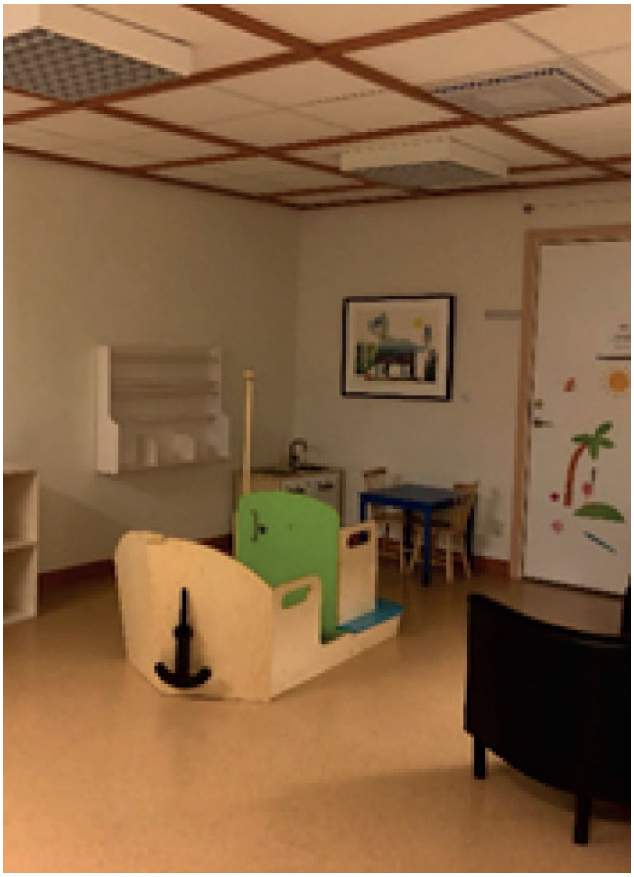

FOTO: Okänd

Väntrum BVC i Delsbo, Hudiksvalls kommun.

Bokstart Gävleborg och BVC

Barnhälsovården i Gävleborg har från början deltagit i det regionala språknätverk som arbetat tillsammans i Bokstart från 2018. Inför Bokstart projektstart diskuterades vilken bokstart-metod som skulle användas i Gävleborg. Folktandvården och BVC stödjer varandra i arbetet med barns tandhälsa. Detta sker vid ordinarie BVC-besök. En liknande metod används i Bokstart Gävleborg. Bibliotekets bokstartare träffar vanligtvis familjen på BVC vid 6-månaders-bebisens läkarbesök. Det finns några variationer på detta koncept i länet. I en kommun har BVC fått bokkassar att dela ut tillsammans med tider för biblioteksbesök. Även denna metod har fungerat bra.

Efter läkarbesöket följer BVC-sköterskan med familjen till Bokstartaren, som har dukat upp sitt material någonstans på BVC/Familjecentralen.

Här bekräftas kontakten mellan BVC och bibliotek inför familjen. Detta är viktigt eftersom BVC representerar en auktoritet vars ord och handlingar är viktiga. Bokstartaren tar över och blir en auktoritet inom sitt område.

Vad säger BVC-sköterskorna om Bokstart?

BHV-samordnarna i Gävleborg har genom en enkät till BVC fått svar på hur BVC-sköterskorna ser på Bokstart Gävleborg. Tjugo BVC-sköterskor har svarat.

BVC beskriver samverkan med bokstartarna som bra och att bokstartarna är inspirerande och kunniga. ”Det är viktigt att föräldrarna tidigt får information om hur viktigt det är att läsa för barnen, att det är viktigt för språkets utveckling.”

BVC möjliggör att träffa familjerna på BVC genom att boka in 6-månaders-bebisar så bokstartaren får alla samlade under t ex en förmiddag. På frågan om detta är en stor arbetsbelastning så svarar 78 % att det tar under 30 minuter och 22 % att det ta mer än 30 minuter men under en timme. Någon beskriver att det kan vara besvärligt med logistiken när det kommer olika bokstartare eller vid sjukdom.

De flesta tycker att arbetet inte varit betungande och att familjerna har varit mycket positiva.

De har också blivit överraskade när de träffar biblioteket och tycker att det är viktigt.

> ” Roligt! Ger mer tyngd till budskapet, att få dela ut en ”bokpresent” när man presenterar hur bra det är med tidig bokläsning med mera.
>
> Citat BVC-sköterska

Bokstart Kunskapsdagar

Bokstarts kunskapsdagar har varit en stor del av projektet. Gemensam kompetensutveckling medför att det finns något att tala om, en gemensam referens. Utvärderingarna har också visat att dagarna har varit mycket uppskattade av alla deltagande professioner. Tanken har varit att alla ska få med sig något från kunskapsdagen.

> ” Ta in mer kultur i arbetet på BVC. Redan innan har jag kommit på att istället för att fråga ” vill du rita en teckning” så frågar jag ”ifall vi ska rita en teckning tillsammans” jag kan börja så ser jag att barnet ritar in ögonen och passar på att fråga vilken färg barnet väljer och hur många ögon gubben har mm mm. Ett arbetssätt som passar mig och barnen och det är kul. Tidigare använt musik vid besöken också. Känns som jag fick lite ” vatten på kvarn” att fortsätta arbeta på det viset. Tack :)
>
> Citat BVC-sköterska vid utvärderingen av en kunskapsdag

Överlag tycker intervjuade sköterskor att Bokstart är ett jättebra koncept. Vi behöver öka läsandet hos våra barn och vuxna. Fler föräldrar förstår vikten av att läsa och prata med sina barn för att få en bättre språkutveckling. Några har upptäckt hälsofrämjande effekter. Det är svårt att säga om språket utvecklats mer. Covid har gjort att barn fått sämre språkutveckling över lag när de hålls hemma från förskolorna.

”Hälsofrämjande i den mening att föräldrarna får lite verktyg i att kommunicera med sitt barn, att de får förståelsen hur viktig den kontakten är för det lilla barnets utveckling av språket.”

Ett stort tack till BVC-personal som medverkat i Bokstart 2018-2020. Stort tack också till BHV-samordnarna i Gävleborg Anna Söderlund och Kerstin Larsson. De har bidragit med många bra idéer som fallit i god jord. Region Gävleborgs bokstartkoncept bygger på deras kreativitet.

BILD: Cajsa Blank

En mysig stund när storebror läser för sin lillasyster. Alla i familjen är viktiga språkutvecklare för det lilla barnet.

Barn, böcker, delaktighet **och inflytande i förskolan**

Erfarenheter och reflektioner från projektet Bokstart Förskola av Elisabeth Björklund

Länge har barnhälsovården (BHV) varit den verksamhet som har haft ett tydligt ansvar för den första kontakten utanför familjen när det gäller att informera och inspirera vårdnadshavarna till aktiv kommunikation och läsande tillsammans med sitt barn redan under första levnadsåret. Vid detta första besök är det brukligt att barnen får ett kort som berättigar dem till en liten bilderbok i ett hanterbart format och med lite eller ingen text som får hämtas på ortens bibliotek. Den boken har för många barn förhoppningsvis blivit starten på resan in i språkets värld.

Vad kan man göra mer för att hålla uppe intresset för barnets språk under småbarnstiden så att alla barn får förutsättningar till en god språklig start i livet? Svaret på den frågan kan vara att öppna för kontinuitet och samverkan med alla som tidigt möter det lilla barnet utanför hemmet. Ett av sätten skulle då vara att följa upp det första mötet på BVC, vilket också görs idag genom att biblioteken bjuder in vårdnadshavare och barn att ta del av deras verksamhet. Ett annat sätt är få med förskolan på resan.

Flertalet barn går idag i förskolan från tidig ålder och därför har den kommit att bli den självklara fortsättningen på språkresan, och dessutom en viktig del av projektet Bokstart Förskola i Gävleborg. Den röda tråden av kontinuitet blev därmed tydlig. Pedagoger i fem av regionens tio kommuners förskolor/avdelningar tackade ja till att delta i Bokstart förskola. Detta blev inledningen på spännande möten om vikten av språk och förskolans roll i det. Planeringsarbetet påbörjades och startpunkten kom att ske våren 2019.

Språk och kommunikation

Språk och språkutveckling har idag getts en annan innebörd en tidigare. Nyare forskning har visat att barn lär sig sitt språk i sociala sammanhang tillsammans med andra. Det har funnits föreställningar om att språket utvecklas i en viss ordning och därför har begreppet språkutveckling blivit det ord vi ofta säger. Det blir alltför förenklat att bara använda det ordet för en så viktig sak som språket. Dagens språkbegrepp rymmer så mycket mer.

Forskning visar att förmågan att lära sig språk i hög grad beror på hur omgivningen svarar på barnets språkande och då redan som nyfödda. Det som forskningen också visar, tvärt emot vad vi har trott, är att det inte ens finns något specifikt ”språkcentrum” i hjärnan där språket ”utvecklas”, utan språket aktiveras på flera olika ställen i hjärnan (Huth, de Heer, Griffiths, Theunissen & Gallant, 2016) som exempelvis där motorik och känslor finns. Att finna ett enda begrepp för barns lärande av språk blir inte helt lätt. Men att barn verkligen behöver andra människor som ”svarar” dem så att de kommer vidare och förstår när och hur språket används är numera

BILD: Cajsa Blank

Ivy, 8 månader, läser en bok hon själv valt ut. Att ha böcker tillgängligt för barnen gör det möjligt för dem att välja att läsa när de vill.

vedertaget inom forskningen. Den som tydligt visade det var Vygotskij (2001). När vi här skriver språk menar vi det breda synsättet på att det inte enbart betyder ett visst språk, utan innefattar hela spektrumet av språkliga resurser som samtalande, läsande, skrivande, kommunikation med både kroppen och verbalt och genom samspel med andra. Ett begrepp som inte är lika känt som ”språkutveckling” är litteracitet (Björklund, 2017) som just innefattar det breddade perspektivet och som allt flera forskare börjat använda.

Språk och i synnerhet lärandet av språk har sedan flera år blivit en viktig fråga för bland annat politiken och i spåren av den har förskolans betydelse betonats starkt med tydliga mål i läroplanen (Skolverket, 2018). Andra styrdokument med liknande mål som de i den nyligen lagstadgade FN:s konvention om barns rättigheter, utgör tillsammans med förskolans nationella läroplan utgångspunkter för arbetet med kommunikation och språk i förskolan. Med de målen i åtanke satsar Kulturrådet resurser på att stödja samarbetet fortsättningsvis mellan BVC, biblioteket, logopedverksamheten, vårdnadshavarna och inlemmar nu också förskolan i denna samverkan. En tydlig progression i språkarbetet har inletts.

Vad skulle förskolan bidra med

Tidigt i planeringen av att få med förskolan diskuterade vi, Christine Wennerholm, verksamhetsplanerare, Region Gävleborg och jag, Elisabeth Björklund, tidigare lektor i didaktik vid högskolan i Gävle, hur vår region skulle kunna inspirera pedagoger i förskolan att vilja delta i projektet. De arbetade ju redan utifrån ett tydligt definierat mål om språket. Kunde ett projekt om språk och kommunikation bidra med något nytt till förskolan och till Bokstart? Det gällde att verkligen planera och tänka ut hur vi skulle få en god start på det hela. Vi var mycket nyfikna på hur förskolans arbete tog sig uttryck direkt bland de yngsta barnen 1-3-åringarna och hoppades få möjlighet att träffa dem som arbetade med dem i förskolan. Efter en hel del resonerande kom vi via ”skrivbordssamtal” fram till att försöka föreslå

FOTO: Lena O Magnusson

Barn leker på förskolan

en ingång som skulle kunna väcka pedagogernas intresse och nyfikenhet. I styrdokumenten förekommer många olika begrepp vars innebörd är tänkta att bli synliga i det direkta arbetet med barnens. Två av dem, delaktighet och inflytande, som även finns i FN:s konvention om barnets rättigheter (BRIS, 2016), tänkte vi kunde passa väl för att få syn på hur barnens möjligheter att ta del av språk och kommunikation togs tillvara i det vardagliga arbetet. Tanken var även att få veta om förskolorna hade speciella läsmiljöer eller läsplatser där man företrädesvis läste och samtalade med barnen. Oavsett om de fanns eller inte undrade vi om det exempelvis fanns planer på att omforma eller skapa sådana platser. Vi ville uppmuntra pedagogerna att ompröva det de redan visste och arbetade med, och få dem att tänka i nya banor, så att barns delaktighet och inflytande kunde få de allra bästa förutsättningar. Kanske hade de redan befintliga läsmiljöerna behov av förändring eller förstärkning och planerades andra att byggas upp? De frågorna tillsammans med frågan om hur barn får inflytande och blir delaktiga i språkarbetet ställde vi oss och ville veta mer om.

Tillträde till förskolorna

Redan 2018 när Bokstart Förskola och ”förskolespåret” knappt hade fått sin form kontaktades förskolecheferna i flera kommuner för att informera om det kommande projektet. Vi fick då också hjälp att välja ut de olika förskolorna som bedömdes vara intresserade att vilja delta. Målet från början var att få med alla tio kommunerna, men vi insåg snart att det nog inte skulle hinnas med inom tidsramen så hälften, fem kommuner, kom att medverka. Valet av dem handlade om att få spridning efter storlek på kommunen och möjlighet för oss att resa utan alltför stor tidsspillan. Efter kontakten med cheferna var det förskolornas tur att kontaktas. Det gjordes via telefon och mail.

Det första mötet var tänkt att bestå dels av information om Bokstart, dels intervjuer/samtal med dem som arbetade med de yngsta barnen på en viss avdelning. På plats i förskolorna blev det första mötet positivt och stort intresse visades för projektets innehåll och utformning. Själva tiden för att informera om projektet och intervjua deltagarna kunde variera men oftast varade mötet

mellan 1.5–2 timmar. Oftast skedde detta på den barnfria planeringstiden som är en schemalagd tid gällande planering av den egna avdelningens verksamhet.

Innehåll vid första samtalet

Platsen där vårt första samtal ägde rum var anpassad så att vi kunde vara helt ostörda. Först vidtog en presentation av oss själva och därefter beskrev vi projektet som för flertalet inte var så väl känt, varför det vid några tillfällen nog därför blandades ihop med andra läs- och språkprojekt som några förskolor i någon av kommunerna ingick i. Förskolan har ofta pågående projekt som initieras av cheferna och som samtliga förskolor inom en viss kommun deltar i. Men trots det kunde vi konstatera att Bokstart Förskola ändå fick ett fint mottagande vid detta första möte. Vi informerade här också om att förskolans medverkan skulle dokumenteras av en forskare från högskolan i Gävle, Lena O Magnusson. Det mottogs också positivt. Kanske får projektet därmed mer fokus och blir lättare att komma igång, genomföra och avsluta.

I vår inledande information ville vi också gärna få igång dialog om vad pedagogerna själva hade för idéer om hur barnen skulle erbjudas att delta i det kommande arbetet med projektet som de sagt sig vilja utveckla. Delaktighet och inflytande var ju ledorden. Det kom upp många idéer och viljan att pröva att ge barnen inflytande och få vara delaktiga var påtaglig. Oftast blev diskussionerna konkreta om hur de tänkte göra för att få med sig barnen i arbetet med att exempelvis tillsammans med dem börja utforma en miljö för språk och läsning. Ibland drog samtalen iväg om metoder och material och tiden försvann snabbt. Någon gång kunde vi själva också bidra med förslag om metoder särskilt om det fanns en tvekan om att pröva något med de små barnen som inte prövats tidigare. Då ville vi utmana dem att försöka.

Vid det första samtalet blev det också en del tal om tid. Det var inte oväntat eftersom det är något som nästan alltid talas om i förskolan, att det inte finns tid. Dagen i förskolan är, precis som i skolan uppdelad, lek, samling, mat, vila. Skillnaden är att de som arbetar ska täcka hela dagen, och allt eftersom dagen går minskar i regel personalstyrkan, de som börjat tidigt går hem först. Det är förstås något att ta i beräkning. Vi hade varit noga med att förklara att projektet inte skulle kräva extra arbete att genomföra. Vanligen finns en planering för dagen och inom den ramen skulle även barns deltagande och inflytande, relaterat till språk och kommunikation få plats. Det är också målsättningen för förskolan att barn ska få delta och ha inflytande och var något deltagarna gärna ville genomföra. Att få en avgränsning på detta sätt verkade vara en lockande utmaning.

Förutom informationen om Bokstart Förskola fick varje deltagare en bokkasse som innehöll både inspirationsböcker och material som kunde användas i det kommande språkarbetet i deras förskola. Vi berättade en del om syftet med böckerna och pekade på sådant som kunde vara av värde att ta del av inför det ”uppdrag” de åtagit sig att göra. I vår iver att förklara och ta upp intressanta spår i dem uppfattade några deltagare att de senare under projektets gång, exempelvis vid de fortbildningsdagar som projektet bjöd in deltagarna till, skulle berätta eller redovisa vad litteraturen gett, vilket inte alls var tanken. Den var enbart till för att inspirera! Här förstod vi att vår information ibland blev för omfattande och möjligen något otydlig varför vi beslöt att formulera en ”guide” om vad syftet var och vad vi hoppades uppnå genom deras medverkan. Och framför allt skulle den sammanfatta informationen vi tagit fasta på under våra möten med pedagogerna. Guiden skickades ut till alla deltagande förskolor via deras chefer och förhoppningsvis bidrog den till större tydlighet. Vi själva använde den också vid de fortsatta träffarna med pedagogerna för att understryka våra ambitioner med projektet. Vi skulle bara haft med den tidigare när vi mötte deltagarna första gången. Muntlig information är verkligen svårt, den kan lätt ge upphov till tolkningar. Det blev en viktig lärdom för oss.

Intervjuerna och samtalen vid första mötet var viktiga för att vi skulle få en uppfattning om vad pedagogerna (består av förskollärare, barnskötare och andra) hade arbetat med eller arbetade med för tillfället vad gällde språket i sin barngrupp. Dessutom skulle projektet följas av

en forskare och då var det viktigt att veta om det arbete som vi satte i gång senare givit ett synbart resultat i jämförelse med det som pedagogerna tidigare hade arbetat med. Vi fick ta del av många spännande sätt om hur de arbetade med barnens språk och intrycket var att de gärna delade med sig till oss av sin vardag. Att följa barns intresse var ett återkommande uttryck från pedagogerna och i läroplanen skrivs vikten av det också tydligt fram. Hur små barn visar intresse och hur pedagogerna tolkar ofta subtila uttryck från barnen, var ett intressant ämne att tala om vid våra samtal. Här blev det tydligt hur olika pedagogerna uttryckte sig kring sina erfarenheter. En del verkade mer än andra vilja dela med sig om vad de gjort och på vilket sätt de tillgodosåg barns intresse. De beskrev exempelvis hur de försökte följa och läsa av de små signaler som barnen visade, för att genom olika aktiviteter och bemötanden agera så att de skulle få ta del av en rik språklig miljö. Andra pedagoger kunde vara mer trevande i att förklara barns intresse och hur de brukade agera då. Då kom läroplanens texter till användning för att sätta ord på vad de menade. Det blev uppenbart att skrivningarna i den utgör ett stort stöd i det dagliga arbetet och genom att få samtala om innehållet i läroplanen, vilket vi gjorde tillsammans med dem, kom kanske målen att bli mer ”levande” och brukbara.

Trots läroplaner och det goda stöd de medför, existerar ibland hos pedagogerna en uppfattning om att barn är för små för att förstå eller klara av vissa saker, vilket leder till att aktiviteter inte alltid görs eller heller inte prövas. Vi tror och hoppas att vi genom våra samtal utmanade sådana tankar. Redan nu vet vi att resultatet pekade i den riktningen.

Vid flertalet förskolor var många av barnen flerspråkiga och språken familjerna talade kunde vara många. Hur fick familjerna kunskap och information om det som hände varje dag i förskolan när nästan all personal är svenskspråkig? Tolk fanns inte alltid heller att tillgå. Trots det beskrev pedagogerna att de kunde möta vårdnadshavarna och deras barn både med enstaka ord på familjens språk, svenska språket och kroppsspråket.

Det är lätt att förstå att den flerspråkiga förskolan hör till de stora utmaningarna idag i arbetet, särskilt när det handlar om de allra yngsta som knappt äger sitt modersmål och ännu mindre det svenska språket. Men pedagogerna berättar hur de löser det genom att själva lära sig ord som barnen möter i vardagen, ofta på många olika språk, som sedan visas på en whiteboardtavla, med en symbol på exempelvis ett glas, en banan etc. I detta visar pedagogerna på ett imponerande arbete för att få med både barnens olika modersmål och det svenska språket i vardagen. Vi vet också att barnen själva är nyfikna och har starka drivkrafter att vilja lära sig vilket nog hjälper till i den processen.

Samtal två – uppföljning av förskolornas arbete

Hade vi nu lyckats nå pedagogerna med våra idéer om barns delaktighet och inflytande? Hur hade de tänkt efter vårt första möte med dem och hur hade gått tillväga för att låta barnen vara delaktiga och få inflytande i aktiviteter med kommunikation, språk och läsning. Under 2019 när deras arbete pågick hade vi nästan inte alls haft någon kontakt med dem, så nu var vi mycket spända på att höra hur det hade gått. Vi hade lämnat genomförandet helt till pedagogerna att ta hand om och visste inte vad de nu stundande samtalen skulle visa. Pedagogerna hade även fått bestämma själva i vilken grad och hur länge de ville pröva sina idéer tillsammans med barnen. Så tiden de hållit igång bokstartsprojektet i den egna förskolan varierade. Samtalen genomfördes av oss som varit aktiva vid det första samtalet och några av följeforskaren. På samma sätt som vi intervjuat i det första samtalet, en och en, gjorde vi på liknande sätt andra gången. Samtalen, både det första och det andra, spelades in och hade godkänts av samtliga.

Vad fick vi för svar från pedagogerna efter att de genomfört språk- och läsaktiviteter tillsammans med barnen?

Flertalet av dem hade startat processen med en kritisk granskning av hur i första hand läsmiljöerna såg ut och fungerade innan de tog med barnen i arbetet. För att väcka nyfikenhet om hur läsmiljöerna kunde bli som barnen önskade gav pedagogerna dem valmöjligheter genom att både fråga och visa dem föremål som de kunde

FOTO: Lena O Magnusson

På ett lätt sätt kan barnet bläddra bland titlarna och hitta en spännande bok.

tänkas vilja ha med i den miljö de deltog i och skapade. Även sådant som pedagogerna inte tänkt på fick tas med. Barnen valde leksaker de gillade, gosedjur att hålla i och mjuka kuddar att sitta på. Det visade sig att barnen visste mycket väl vad de ville ha med när de formade sin läsmiljö. Böcker var också viktiga i läshörnan men även på andra platser placerade pedagogerna ut böcker i små korgar för att barnen, var de än befann sig kunde få tillgång till en bok. Det gjordes efter att man upptäckt att barnen gärna tog med sig en bok till annan plats än läshörnan. På så sätt blev bokanvändningen mer flexibel och böckerna kom oftare med i barnens andra aktiviteter. Vid de första samtalen nämnde pedagogerna att barnen inte kunde ha böcker så fritt eftersom de var för små att klara att bläddra försiktigt i dem. Det var inget som kom upp som problem i de senare intervjuerna, vilket kan tolkas bero på att det tydliga fokus på barns delaktighet och inflytande kanske gjorde att pedagogerna vågade släppa barnens utforskande mer fritt. Och böcker bland de yngsta barnen behöver kanske ses som ”förbrukningsvara” så länge de inte helt nått konsten att bläddra.

Vid flera förskolor snickrades bokstöd att fästas på väggen i ögonhöjd så att barnen lätt kunde välja den bok de ville ha. På några andra håll byggdes större saker, exempelvis en ställning som gick att täckas med tyg och som gick att sitta inuti. På så vis skapades avskildhet och läsro. Därinne läste och berättade de ensamma och för varandra och ibland projicerades bilder på tyget så att alla kunde se dem. Att kunna krypa in i ett sådant utrymme var något som uppskattades av barnen både att vara ensamma med varandra i, men också att locka med de vuxna att läsa och berätta tillsammans med. Att skapa eller omskapa läsmiljöer tillsammans med barnen överraskade flera av pedagogerna för att det hade fungerat bättre än väntat. Många pedagoger konstaterade också att bokintresset hade ökat bland barnen som, menade de, nog delvis berodde på att barnen fått komma till tals mer än de brukade. Att ”följa barns intresse” var ett viktigt mål som pedagogerna framhöll redan vid den första intervjun. Det blev i och med projektet konkretiserat genom att delaktighet och inflytande fick en mer central plats. I arbetet iakttogs barnens handlingar med böcker och samspel med andra barn vilket inspirerade även pedagogerna att pröva och engagera sig i det de såg att barnen visade intresse för. En positiv effekt av Bokstart Förskola!

När pedagogerna och vi träffades första gången hade vi talat om möjligheten att skapa kapprumsbibliotek på avdelningarna. I någon kommun fanns sådana redan medan andra gärna ville ha ett sådant. Genom det menade pedagogerna att det blev ett naturligt sätt att involvera vårdnadshavarna till fortsatt läsande i hemmet. I förskolans tambur hängs tygkassar med ett bokinnehåll upp som passar barnen i gruppen. De får lånas hem. Kassarnas innehåll byts med jämna mellanrum och familjerna får information om när det sker så att de kan låna en ny kasse. Kapprumsbibliotek kräver endast några krokar och minimalt med arbete. Ofta blir böckerna goda samtal med vårdnadshavarna om språk och vikten av att samtala och läsa för sina barn. I regel fanns ett stort intresse bland vårdnadshavarna att både samtala om språket men också att få veta vad Bokstartprojektet Förskola handlade om. Många av dem som har ett annat modersmål än svenska uttryckte en önskan om att deras barn ska få lära sig god svenska som de ser är viktigt för sitt barns fortsatta liv. Genom kapprumsbiblioteken kommer också samverkan med biblioteket in. Det är viktigt menade pedagogerna att också hålla kontakten med biblioteket öppen. Bokkassarna är bibliotekets område. Det är bibliotekarierna som fyller dem och byter innehållet. Dessutom är samverkan med biblioteket viktigt på andra sätt. Här framhöll flera pedagoger att de vill ha mer kontakt och att också få komma till biblioteket, kanske på tider som passar förskolans små barn bättre än att komma på de ordinarie öppettiderna.

Vid första samtalet visade det sig att inga små barn hade fått följa med till biblioteket när pedagogerna fyllde på förskolans eget bokförråd. Genom Bokstart Förskola, hade några barn nu fått göra det och flera pedagoger var också villiga att låta barnen få följa med och ta del av bibliotekets utbud. Och öppettiderna var något som säkert skulle gå att förändra, bara man pratade med varandra om möjligheterna till anpassning från båda håll. Ett tydligt exempel på vikten och

behovet av samverkan för barnens skull. Ett annat exempel som också gällde samverkan var den som gällde språkstöd. En del barn får genom BVC remiss till regionens logopedverksamhet. Det gäller barn som behöver få ett tydligare stöd till sitt språk eftersom det inte följer den ”kurva” som merparten barn gör. Och att se och följa upp tecken tidigt ses som viktigt. Här handlar det inte om stora insatser utan mer om att om sådant som kan göras hemma eller i förskolan. En del barn kunde få förstärkt läsning genom att förskolan också stöttade sådan för ett specifikt barn. Även om läsandet var tänkt för ett visst barn blev läsningen något hela gruppen fick ta del av. På så sätt kan man anta att det kunde bli mer ännu läsning för alla barn!

Vad resultaten mer visade redovisas i en rapport(länk) som går att finna på flera digitala platser, men även i fysisk form.

Avslutande ord

Genom att återvända till starten av Bokstart Förskola finns några reflektioner att göra. Vi tror att det var viktigt att peka ut ett tydligt fokus i det som arbetet var tänkt att gå ut på och försöka förmedla det så tydligt som möjligt till deltagarna. Delaktighet och inflytande var de centrala begrepp som vi önskade att pedagogerna skulle utforska och belysa i det direkta språkarbetet med barnen. Hur omsätts sådana begrepp i ett konkret arbete när de ”bara” är ord i en läroplanstext? Pedagogerna måste själva konkretisera det som står i texterna för att använda det i sitt arbete. Förhoppningsvis kan arbetslaget bli till stöd när styrdokumentens text översätts till arbete.

I vårt första samtal när vi talade om att utgå från begreppen delaktighet och inflytande pekade vi på vägar som att till exempel söka sig till litteraturen som deltagarna fått genom bokkassen. Det har deltagarna sannolikt också gjort för i de avslutande samtalen hade arbetet med barnen lett dem till större insikter i och högre medvetenhet om hur barnen kunde få ta större del i det som rörde språk och kommunikation. Och det fungerade faktiskt inte enbart där utan i de flesta sammanhang där barn och vuxna möttes. Många pedagoger uttryckte också att ”språket finns med i allt vi gör” när vi tidigt ställde frågor om deras arbete med det målområdet. Ett projekt med ett avgränsat fokus kanske också kan vara ett tillämpbart sätt att pröva läroplanens intentioner och målbeskrivningar som ofta annars kan verka svårtillgängliga.

Att delta i ett projekt innebär också att få möjlighet att se sin egen verksamhet lite utifrån vilket kan innebära nya upptäckter. Förutom det, tror vi, att effekten av Bokstart Förskola kanhända blev en inspirationskälla till att fortsätta utveckla sitt arbete med språk och kommunikation, som redan är ett viktigt kunskapsområde i förskolan och som ständigt behöver prövas och omprövas. .

Till sist

Mest av allt har vi upptäckt vilken potential som förskolan har i att nå ut till barn och vårdnadshavare och att mötas i samverkan med andra som har barns intresse i fokus.

Referenser

Barnens rätt i samhället (2016). Barnkonventionen: FN:s konvention om barnets rättigheter. Stockholm: BRIS.

Björklund, E. (2017). Språk och literacy. I B. Riddersporre & S. Persson (red.) (2017). Utbildningsvetenskap för förskolan. (Andra utgåvan). Stockholm: Natur & kultur.

Huth, A. G., de Heer,W.A.,Griffiths, T., Theunissen, F. E. & Gallant, J. L. (2016). Natural speech reveals the semantic maps that tile human cerebral cortex. Nature, 532, 453-8

Skolverket (2018). Läroplan för förskolan: Lpfö 18. [Stockholm]: Skolverket.

Vygotskij, L.S. (2001). Tänkande och språk. Göteborg: Daidalos.

Om vikten av **läsning och lek**

Elenor Noble, kulturstrateg, Kultur Gävleborg, Region Gävleborg

Jag har ett litet filmklipp på min yngsta dotter. Hon är drygt fem månader och klädd i blåvitrandig långärmad body, lila mjukisbyxor, bara fötter då strumporna återigen har ramlat av och en liten prickig haklapp för att fånga upp allt saliv som rinner ur den lilla putmunnen. Bebishåret är långt uppe på huvudet men avskavt bak i nacken. Hon sitter i en loppad bumbostol och håller entusiastiskt med både sina fötter och sina händer i pekboken vi precis har lånat från biblioteket.

Hennes blick arbetar sig koncentrerat över bildsidan och andningen är snabb och visar hur exalterad hon är. De små knubbiga händerna lyckas efter en liten stund att vända blad och den lilla kroppen spritter av glädje när hon ser det nya uppslaget. Saliven droppar ner på haklappen och plötsligt tittar hon upp på mig som betraktare och in i kameran. Närvaron strålar om henne.

Hösten 2019 medverkade jag i två kunskapsdagar inom det nationella projektet Bokstart och inledde mina föreläsningar med att just visa detta klipp som för mig på ett så fint sätt illustrerar vad arbetet med läsfrämjande insatser för vårt samhälles allra yngsta medborgare syftar till. Nämligen att ge de allra minsta medmänniskorna stora upplevelser och därigenom många avgörande färdigheter och erfarenheter.

När vi som vuxna får möjlighet att delta när barn och unga upplever och skapar kultur ser vi ofta intuitivt att något magiskt händer, men vad är det där magiska och varför är det så viktigt?

Inom min tjänst som kulturstrateg inom Region Gävleborg har jag bland annat uppdraget att arbeta med att främja kultur och hälsa. För att själv (som kulturarbetare sedan 20 år) vara bekväm med att lyfta aspekter av kulturen som riskerar att instrumentalisera den, var det viktigt att först fundera över själva begreppet när jag fick denna roll.

Samma år som jag började med det uppdraget kom en ny rapport, framtagen av Kulturrådet, som heter *Nationell översyn kultur och hälsa. Samverkan och kunskapsutbyte mellan kultur- och hälsoområdet*. Där lyfts inte bara en definition av kultur och hälsa och en redogörelse för hur vi då arbetade med frågan runt om i Sverige, utan också en definition av själva hälsobegreppet. För vad är egentligen hälsa?

För att förstå vad kulturskapande och delaktighet i kulturlivet gör med oss människor behöver vi nämligen nyansera hälsobegreppet. För om vi tänker på hälsa som ett komplext begrepp – inte bara som brist på sjukdomar, utan som något som handlar om fysiskt, socialt, emotionellt, andligt, existentiellt, psykiskt och intellektuellt välbefinnande – då förstår vi bättre varför det är viktigt med kultur. Kultur som aktiverande, kultur som ett socialt kitt, kultur som meningsskapande, fantasieggande, färdighetstränande och som poetiska, intellektuella såväl som estetiska upplevelser.

FOTO: Elenor Noble

Workshop på Litteraturhuset Trampolin i Sandviken där en barnbok dramatiserats och gestaltats i rummet vilket i sin tur blivit ett tema i den skapande verkstaden

Ungefär samtidigt kom även en brittisk studie som lyfte resultatet i brittisk kultur och hälsa-forskning: *All-Party Parliamentary Group on Arts, Health and Wellbeing Inquiry Report Creative Health: The Arts for Health and Wellbeing*.

Den konstaterade bland annat att konst och kultur kan hjälpa oss att behålla hälsa, underlätta tillfrisknande och stötta oss att leva bättre och längre liv.

Året efter, 2019, publicerade The Health Evidence Network (HEN) inom WHO – World Health Organization en rapport som sammanfattade forskningsresultat från över 900 forskningspublikationer. Rapporten heter *What is the evidence on the role of the arts in improving health and well-being in the WHO European Region?* I WHOs rapport finns konstaterande på konstaterande baserat på resultatet i olika forskningsprojekt. Där konstateras bland annat:

- Forskning visar att förskolebarn som får ta del av barnteater förbättrar sin verbala kommunikation. Det tillsammans med högläsning (från 3 månaders ålder) och dans underlättar små barns utvecklingsmognad och underlättar vid skolstart.
- Forskning visar att musik stärker språkutvecklingen.
- Forskning visar att kulturaktiviteter för barn med särskilda behov minskar deras oro och ångest och hjälper dem i utvecklingen av andra färdigheter.
- Forskning visar att om föräldrar sjunger och läser högt för och med sina små barn och skapar tillsammans med dem stärks bandet och de synkroniserar sina känslor vilket leder till större engagemang, visuell uppmärksamhet och större fokus. När barnen växer upp stärker det också både barnens och de vuxnas psykosociala funktioner.
- Forskning visar att foster svarar på musik så tidigt som vid 19 v. Och föräldrar som sjunger för sina nyfödda stärker på så sätt både kommunikationen och anknytningen och minskar stress hos både bebis och vuxen.
- Forskning visar att musik påverkar hjärnan på flera sätt. Till exempelvis bistår musik läsförmåga, förmåga att processa ljud och tal.
- Forskning visar att barn som får ta del av kultur och själva skapa lyckas bättre genom hela

skolan, utifrån principen ju tidigare i åldrarna desto bättre.

- Forskning visar att kultur främjar kreativitet och kommunikationsförmåga hos såväl barn som unga.
- Forskning visar att barn vars föräldrar läser för dem vid läggning sover bättre, vilket ökar deras koncentration under dagen.
- Forskning visar att en av anledningarna till nyttan med kulturaktiviteter för barn utifrån ett utbildningsperspektiv är att kultur bidrar med att utveckla den individuella motivationen, uthålligheten och bekräftelsen vilket stödjer inlärning.
- Forskning visar att kultur gör barn mer fokuserade, mer känslomässigt kompetenta och sociala samt minskar tävlingsanda och därigenom kränkningar i form av mobbing.

Därför spelar det roll när vi inom skola, förskola och på fritiden bjuder barn på kulturupplevelser. Det kan vara storslagna evenemang såväl lokalt som på resmål med spännande rum, professionella scener, grandiosa installationer i spektakulära miljöer, klassiska verk, nyskapande utforskningar och dramatiserade upplevelser.

Men det spelar också roll när vi erbjuder dem kladdiga färger att blanda själva, kartonger, pinnar, toapappersrullar och piprensare att bygga världar med, tyger att omvandla till ridåer, färgglada papper att vika, trolldeg att forma figurer av, vattenfärger att måla vått i vått med så det rinner över hela papperet, utklädningskläder, enkla instrument och rum att göra trix och dansa i. Det spelar roll när vi lär dem ramsor, sånger och hittar på sagor där barnen får bestämma nästa steg varje gång ett val eller en konflikt uppstår och när vi erbjuder böcker att både läsa tillsammans och utforska själva. Allt det spelar roll, såväl när de erbjuds upplevelser som när det egna skapandet och lekandet möjliggörs.

För vad är det egentligen barn gör när de leker? När barn leker rollekar och bygger upp komplicerade berättelser tillsammans som kräver scenografier med filtar och omflyttade möbler, kostym i form av utklädningskläder och egentillverkade hattar, skyltar och mustascher och omsorgsfullt gjorda ansiktsmålningar samt rekvisita i form av färdiga figurer, små muggar och korgar, väskor och verktyg eller gjorda i lera och pinnar som blir till trollspön, rattar eller stetoskop. Vad är det de då gör?

Lekar som de kanske filmar med sina skärmar och klipper ihop med olika redigeringsappar för att sedan visa upp entusiastiskt för alla vuxna i sin närhet. Eller lekar som de skapar entrébiljetter till och radar upp pedagoger, föräldrar och syskon för att agera livepublik inför. Vad är det de då gör?

Jo då skapar de kultur och de göder sin fantasi, stärker sin samarbetsförmåga, sin förmåga att planera, sin färdighet att stå inför andra och improvisera, sitt självförtroende, modet att bjuda på sig själv, sitt ordförråd och sin förmåga att lyssna. De lär sig turordning, tålamod och de får testa olika känsloyttringar och utveckla sin empati genom att leva sig in i olika karaktärer och situationer. Bland mycket annat. Och för att stärka deras förmåga att göra detta är något så enkelt som högläsning avgörande. Högläsning göder nämligen fantasin. Och fantasi göder kreativitet. Skapande barn blir kreativa vuxna och kreativitet behövs i alla framtida yrken och livssituationer. Fantasi föder också innovation och innovation i sin tur utvecklar samhällen.

Vi står just nu inför behovet av en stor global samhällsomvandling till ett socialt, miljömässigt, ekonomiskt och kulturellt mer hållbart samhälle. Till det behövs det enorma mängder fantasi, handlingskraft, samarbetsförmåga och kreativitet. Det lekande barnet som stimuleras av såväl det egna skapandet som av att uppleva professionella kulturyttringar kan därför vara en viktig motor i vår gemensamma utveckling om vi som samhälle möjliggör det.

> ”Människan är inte där hennes skor står, utan där hennes dröm finns.
>
> Ivar Lo-Johansson

Jag tänker återigen på det där videoklippet med min lilla pekboksläsare. Barnet som jag stöttade med ord på det blicken utforskade i bilderna i boken, som de knubbiga små händerna höll

i medan den exalterade andningen och små bebisljuden underströk entusiasmen. Det videoklippet fångade, tänker jag, inte bara en mysig gemensam upplevelse utan också en situation där jag som vuxen bistod med att ge henne ord. Ord som hon nu kommer att kunna använda för att forma och uttrycka sina drömmar på och med det kommer modet att själv forma sitt liv och få vidgade vyer kring hur det kan göras.

> ”Without leaps of imagination, or dreaming, we lose the excitement of possibilities. Dreaming, after all, is a form of planning.
>
> Gloria Steinem

FOTO: Elenor Noble

Esther målar akvarell

”Läs på **recept**”

– läsning på ett särskilt språkstimulerande sätt för barn som är sena i sitt språk.
Av Karin Myrberg, verksamhetsutvecklare, PhD, Region Gävleborg

Högläsning räknas som en av de viktigaste aktiviteterna en förälder kan göra med sitt barn. Därför är det olyckligt att tiden föräldrar lägger på högläsning stadigt minskat det senaste decenniet. Det är väl belagt att läsningen har stor betydelse för barnets språkutveckling och inlärningsförmåga på såväl kort som lång sikt.

För barn som är mycket försenade i sin tal- och språkutveckling är högläsning särskilt viktigt. Logopeder arbetar med utredning, insatser och behandling till dessa barn och deras familjer. Enbart i Region Gävleborg tar logopedenheten emot närmare 600 remisser från BVC gällande små barn som är sena i sin språkutveckling. Många kommer senare ikapp sina jämnåriga medan andra barn har en språkstörning (DLD/Developmental Language Disorder), ett funktionshinder som många gånger leder till omfattande svårigheter i skolan och med sociala kontakter.

Logopedenheten i Gävleborg har tidigare samarbetat med biblioteken och Kultur Gävleborg i och med ”Språkpiller”, en insats en som logopeder erbjöd barn med sen tal- och språkutveckling. Det handlade om en ”ordination” av specifika barnböcker, särskilt utvalda utifrån barnets behov. Titlarna skrevs ner på ett ”Språkpillerkort” som familjen uppmanades ta med till biblioteket. Böckerna valdes av logopeden från en lista med titlar, utvalda i samråd mellan logopeder och barnbibliotekarier. Titlarna fanns sedan öronmärkta i en särskild hylla på biblioteken.

Ändrade läsvanor och andelen familjer med låg läserfarenhet och liten erfarenhet av biblioteksbesök gjorde att ”Språkpiller” under de senaste åren kändes allt mer inaktuellt. Biblioteken rapporterade om få utlånade ”Språkpiller-böcker” och logopederna uppgav att tipsen om specifika boktitlar från biblioteket kändes som ”långt ifrån” vardagen och läs/biblioteksvanorna hos många familjer. Därför aktualiserades ett helt nytt samarbete mellan logopedenheten och biblioteksutvecklare inom Kultur Gävleborg. Projektet delfinansierades med Sociala investeringsmedel från Region Gävleborg.

Resultatet blev Läs på recept. Det nya arbetssättet handlar om riktade tips kring gemensam bokläsning och böcker, baserat på familjens läsvanor och tidigare läserfarenhet. Vid ordinarie logopedbesök fick familjer till samtliga barn med försenad tal- och språkutveckling svara på ett antal frågor om läsning och läsvanor. Undersökningen inom ramen för projektet inkluderade 135 familjer. Resultaten visade på en heterogen grupp. Även om 33 % högläste dagligen för sina barn så hade gruppen som helhet hade liten erfarenhet av bokläsning och biblioteksbesök jämfört med genomsnittet. Bland annat besökte ca 50 % aldrig

FOTO: Margareta Jonsson

Bokstartskassar och Region Gävleborgs språkpaket.

någonsin biblioteken och ca 50 % läste högt 2 gånger per vecka eller mer sällan.

I Läs på recept fick samtliga familjer se en film om ”gemensam bokläsning”, en metod inspirerad av olika högläsningsmetoder som handlar om hur man kan högläsa på ett interaktivt sätt. Det handlar om särskilt språkstimulerande läsning med barnet genom att t.ex. göra läten, interagera runt boken, peka och benämna bilder. Genom metoden fungerar det att läsa och berätta till nästan vilken bok med bilder som helst, på vilket språk som helst. Utifrån tidigare läserfarenhet fick familjen sedan riktade praktiska tips kring läsningen (allt ifrån om hur man håller en bok till högläsningens fördelar), böcker och bibliotek. Vidare gav logopederna sedan tips på lämplig nivå på böcker utifrån barnets språkförmåga och visade familjerna några konkreta bokexempel som möjliggjorts och valts ut av Kultur Gävleborg.

Nivån på böcker skrevs ner i en lättläst folder, innehållandes de viktigaste tipsen kring ”gemensam bokläsning” sammanfattade. Familjerna uppmanades därefter att besöka sitt lokala bibliotek och visa foldern för att få hjälp att hitta passande böcker. De kunde förstås även använda böcker de redan hade hemma eller skaffa böcker på annat sätt. Slutligen uppmanades familjerna att läsa minst 10 minuter dagligen och fick information om att läsningen skulle följas upp.

Efter tre månader fick familjerna besvara en enkät tillsammans med logopeden för att undersöka om ”Läs på recept” haft någon inverkan på deras läsning och läsvanor. Glädjande nog visade utvärderingen bland annat att siffan över daglig läsning ökat till 53%. Andelen som enbart läste 1-2 gånger per vecka eller mer sällan hade sjunkit till 13 %. Skillnaderna i dessa resultat, liksom i andra undersökta ”läsfaktorer” var signifikanta. Utvärderingen visade att familjerna upplevde logopedens tips om ”gemensam bokläsning” som särskilt användbara, men att även boktips och en tydlig uppmaning om daglig läsning haft betydelse för de ändrade vanorna. Glädjande nog visade utvärderingen även att ca 50% besökt biblioteken under perioden, trots att projektet delvis pågått under Covid-19 pandemin. Som tack för sitt deltagande fick samtliga familjer en Bokstartskasse med en för barnet anpassad bok.

Resultaten från utvärderingen liksom logopedernas och deltagande familjers positiva erfarenheter gör att metoden ”Läs på recept” nu implementerats i det ordinarie arbetet med barn med sen tal- och språkutveckling i Region Gävleborg. Resultaten väcker frågor om annan personal som möter barn i förskoleåldern, inom hälso- och sjukvård och bibliotek kanske kunde anamma delar av ”Läs på recept” och modifiera sättet som man talar om bokläsning och läsvanor.

Jag vill vara en del **i den kreativa processen**

Samtal med Hanna Krantz, enhetschef för Konst och kultur, Gävle kommun

Hanna Krantz började 2005 på dåvarande Landstinget Gävleborg som filmkonsulent och slutade 2019 som enhetschef på Region Gävleborg, bland annat över den regionala biblioteksverksamheten.

Från början arbetade hon mycket med filmpedagogik. Detta var ganska nytt vid den tiden. Film kunde tangera arbetet med barns läsfrämjande på ett strategiskt sätt och Hanna intresserade sig för ett sådant arbete. Just då var det stort fokus på Skolbio, Film i skolan och Läs en film. Stora projekt; där filmen kunde användas som lustskapare för att komma in i läsningen. Samma berättelse presenterades fast på olika plattformar och skapade förståelse för dessa olika uttrycksformer. Vad händer med berättelsen när det blir film? Hur kan en bok ta så lång tid att läsa och boken som film ta så kort tid att se? Kan den rörliga bilden läsas? Senare kom dåvarande Film Gävleborg och Länsbibliotek Gävleborg att arbeta med Snuttefilm för de allra minsta barnen.

Har du läst mycket för ditt eget barn?

Vi älskar att läsa tillsammans därhemma! Att bli förälder har inneburit en stor kompetens-utveckling rent yrkesmässigt, att få nya perspektiv och följa en liten människas utveckling.

Jag har också lärt mig vikten av att förstå på ett annat plan vad bilden betyder och att den betyder olika för oss. Vad betyder bilden för min son? Det som är självklart för mig är inte det för honom.

Du har ju varit chef under i stort sett hela projekttiden med Bokstart Gävleborg. Hur ser du på din roll som chef för projektledare?

Chefens roll är att skapa de bästa förutsättningarna för projektet. Jag vill gärna vara del i den kreativa processen. Många idéer finns och samtidigt måste vi fundera över hur vi använder projektmedel på bästa sätt. Det är viktigt att arbeta med förankring och långsiktighet. Bokstart är ett stort och komplicerat projekt och många som aldrig har samverkat ska nu göra det på daglig basis. En uppgift för chefen är att ingjuta mod i sin projektledare. Saker måste sättas i ett perspektiv, hjälpa visionären att sätta strukturen på plats och stötta i att hantera frustrationen när det går långsamt och kan kännas motigt. Även om idéer finns om hur det ska gå till så kan det ta tid. I Gävleborg hittade vi tidigt en form för Bokstartarbetet som blev hållbart utifrån våra förutsättningar. Den kritiska punkten var finansiering efter projektet. Hembesök som många kommuner i landet arbetar med bedömde vi inte skulle vara hållbart personalmässigt sett. Att prova metoden att låta en bokstartare träffa familjer på BVC istället insåg vi skulle vara ett rimligare arbetssätt.

FOTO: Hanna Krantz

Vidar läser morgontidningen

Som chef har du en uppgift att förankra projekt "uppåt". Vad tänker du om det?

Det är viktigt med förankring. Vi ville förankra Bokstart i två nämnder, Regionens Kultur -och kompetensnämnd samt Hälso-och sjukvårdsnämnden. Det är viktigt med kunskap hos politiker om vad arbetet med barns tidiga språkutveckling kan leda till, att hälsoaspekten på läsfrämjande är långsiktig. I hållbara insatser är förankring A och O.

Vad tar du med dig själv från bokstartsarbetet?

Tillfredsställelsen när god samverkan leder till en gemensam måluppfyllelse. I detta arbete blev vårt gemensamma mål och vår målgrupp så tydlig. Det underlättade förankringsarbete, framtagandet av projektplanen och bidrog till en känsla av meningsfullhet och relevans för projektet.

Tack Hanna för ett engagerade chefskap under Bokstart Gävleborgs tre projektår 2018-2020.

Region Gävleborg

Mer information om Gävleborgs Bokstartsarbete:
www.regiongavleborg.se/bokstart